

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1946–1947 років У ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УРСР

Відбудова зруйнованого війною сільського господарства почалася з перших днів визволення України від німецько-фашистських загарбників. Незважаючи на величезні труднощі, у найкоротші строки наполегливою працею колгоспників були відновлені зруйновані села, підняті з руїн колгоспи і радгоспи.

Вже на кінець 1944 року практично відновились діяльність усіх колгоспів південного регіону УРСР, на 65% порівняно з довоєнним періодом були відновлені посівні площі¹. Але надзвичайно напруженим залишалось становище з трудовими ресурсами в селах України. Багато працездатних колгоспників залучалося до відбудови промисловості, так як селянство було одним з основних джерел поповнення швидко зростаючого робітничого класу.

У 1945 році замість коней на польових роботах широко використовували колгоспні та особисті корови, хоча продуктивність праці при цьому падала на 25–40%. У Цюрупинському районі Херсонщини таким чином було виконано 62% усіх польових робіт². В Саратовському районі Одещини на одну корову в переведенні на умовну оранку припадало 15 гектарів³. Боронували землю часто жінки, впрягаючись у борони по кілька осіб, скопуючи землю вручну лопатами, вручну й засівали.

Величезні фізичні навантаження негативно вплинули на стан тяглової худоби. У Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській областях налічувалося від 33 до 16 тисяч голів виснаженої худоби⁴. Спостерігався її масовий падіж. Близько 24% поголів'я загинуло на Одещині, в цілому по Україні воно скоротилося в 1945 році майже на 144 тисячі голів, що становило 16,1% його загальної кількості⁵.

Необґрунтовані економічно плани, спрямовані насамперед на найшвидше відновлення довоєнних площ оброблюваних земель, були однією з основних причин низького рівня агротехніки. З серйозними порушеннями агротехніки проводилася сівба озимих. Все це поряд з несприятливими погодними умовами в південних районах республіки призвело до зниження врожайності зернових з 10,8 ц в 1944 р. до 7 ц в 1945 р. Як наслідок, у ряді районів УРСР, особливо на півдні, почалися серйозні продовольчі ускладнення. У лютому 1946 року союзний уряд надав колгоспам південних областей України продовольчу позику в розмірі 16 325 т зерна, в тому числі для Херсонської області – 7 500 т, Миколаївської – 3 255 т. Однак вона була недостатньою і не могла істотно вплинути на становище колгоспників, у яких перед цим повністю вилучили зерно⁶.

Не кращим було становище і в тваринництві. На кінець 1945 року поголів'я худоби досягло 43% довоєнного рівня, а посіви кормових культур – лише 29%⁷. Це призвело до зниження продуктивності худоби: на одну фуражну корову в середньому по регіону було надоєно 900 л молока. Не все гаразд було і з м'ясопоставками. В 1945 році господарства Одеської області здали державі лише 43 свині⁸. Щоб виконати план м'ясозаготівель, колгоспи були змушені здавати молодняк, виснажену худобу, корів. Великим був падіж худоби.

На кінець 1945 року в південному регіоні України склалася вкрай несприятлива обстановка, що вимагала серйозного перегляду аграрної політики.

Таким чином, сільське господарство України в 1945–1946 роках перебувало у стані розвалу та занепаду. Зруйноване війною, воно не змогло протистояти сильній засусі 1946 р. Селянство було замордоване величезними податками та примусовими позиками. Особисті присадибні господарства всіляко утискувалися. Але головна причина голоду – грабіжницькі хлібозаготівлі, жорстка регламентація господарської діяльності колгоспів та радгоспів, тобто в цілому – антиселянська політика сталінського тоталітарного режиму. Колгоспи залишалися малорентабельними, матеріально і технічно незабезпеченими, повсюдно процвітали адміністративно-командні методи управління, організація праці була незадовільною. У стані глибокої розрухи перебувало тваринництво, сільськогосподарська техніка, реманент. Дуже низькими показниками відзначалося рільництво.

Підготовка посівного матеріалу, виробничих потужностей, відгодівля худоби значно відставали від запланованих результатів. Особливо відчувалась нестача посівного матеріалу, який ще, окрім всього іншого, необхідно було готувати до внесення в ґрунт.

В центральні інстанції з областей йшли листи з проханням надати допомогу продовольством та посівним матеріалом. Так, зокрема, в листі колгоспників артїлі ім. Сталіна та ім. Орджонікідзе з Одещини говорилося про повну відсутність в господарствах посівного матеріалу. Навіть на трудовні колгоспи змогли видати всього по 30–70 г зерна на їдця щодобово. Ці норми були нижчими за ті, що діяли в блокадному Ленінграді⁹.

Наведене вище свідчить: на кінець 1945 р. в сільському господарстві України склалась критична ситуація, що вже само по собі, без додаткових катаклізмів створювала потенційну загрозу голоду.

Замість передбачуваних для освоєння 80% довоєнних посівів зернових в 1946 році фактично було засіяно 77,2%, чимало посівів озимих культур загинуло від сильних морозів. Крім того, відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 році загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових. Особливо постраждали вони в Одеській, Ізмаїльській областях.

Але радянська держава проводила курс на розширення посівних площ,

збільшення обсягів обов'язкових поставок села державі. Така політика неминуче вела до кризи. Ситуація вимагала зміни курсу: не збільшувати посівні площі без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, перегляду заготівельної політики з метою зменшення обсягів обов'язкових поставок, сприяння розвитку сільського господарства економічними шляхами, посилюючи матеріальну зацікавленість колгоспників.

Нині як вітчизняні, так і зарубіжні історики-науковці обстоюють різні погляди відносно причин третього радянського голодомору 1946–1947 років. В публікаціях науковців 40-х – 90-х років ХХ століття, коли замовчувався факт голоду, причиною продовольчих труднощів та кризових явищ в сільському господарстві вважалась посуха 1946 року. Цього дотримувались в перших публікаціях, що вийшли в 1990 році, Д.В. Табачник, Ю.І. Шаповал, М.В. Коваль.

Розкрили перелік причин голоду І.М. Маковійчук та Ю.Г. Пилявець, які показали тяжкі наслідки голоду, злиденне матеріальне становище народу, вбачаючи головну причину у надмірних хлібозаготівлях в 1946 році¹⁰.

Російський дослідник В.Ф. Зима¹¹, вважає, що голод був штучним і навмисно створеним радянськими вождями. Основними причинами голоду 1946–1947 років він вважає повоєнні труднощі, посуху 1946 року і політику продрозкладки щодо колгоспів і радгоспів.

В 1995 році українські дослідники О.М. Веселова та П.П. Панченко підготували першу збірку документів та матеріалів про повоєнний голод, де вказали, що причини голоду полягали у руйнуванні матеріально-технічної бази сільського господарства під час війни, засусі 1946 року, безоплатної праці колгоспників, непомірній політиці хлібозаготівель¹².

Ряд істориків (О. Зайцев, В. Баран, Я. Грицак) стверджують, що голод спричинили не лише природно-кліматичні труднощі, а й тогочасна політика керівних партійних та радянських органів¹³. Київські історики П.П. Панченко та С.С. Падалка вважають, що основною причиною голоду стало панування адміністративних методів господарювання, форсована ними експлуатація сільського господарства в період тоталітарного режиму в СРСР¹⁴.

На першій в Україні конференції, що відбулася в Інституті історії НАН України 1997 року, у виступах дослідників, що вивчали голод 1946–1947 років, панували різні думки і судження відносно причин третього радянського голодомору. Так, відомий український вчений С.В. Кульчицький вказує, що головна причина – це підведення під тоталітарний режим адекватної йому директивно-планової екополітики¹⁵. Дослідник В. Юрчук називає три основні причини голоду: величезні руйнівні наслідки війни, посуху 1946 року та існування тоталітарного режиму¹⁶. П. Панченко, В. Кравченко, В. Шмарчук вважали головною причиною голоду соціальну політику центральних органів влади¹⁷. Дослідники В. Холодницький, Ф. Морозюк роблять висновок, що сталінська

політика хлібозаготівель, злочинна діяльність комуністичної партії, її варварське відношення до селянина стали причиною голоду¹⁸. Голод був спричинений не стихійним лихом, а спрямований комуністичною Москвою та її українськими прислужниками (В. Гудзь). Американський дослідник Д. Мейс в своїх працях доводить, що третій голодомор є наслідком реставрації сталінської системи після війни¹⁹.

Дослідник Є. Наконечний висловлював думку про те, що штучний голод 1946–1947 років – це акція, спрямована проти українців як етнічної групи, яка мала на меті не лише фізичне, а й економічне та політичне ослаблення народу шляхом фізичного винищення його представників²⁰.

Різноманітні судження істориків-науковців та публіцистів говорять про те, що слід глибоко і ретельно дослідити названі факти, врахувати думки очевидців трагедії, щоб виявити визначальні, головні.

Причини і соціально-демографічні наслідки післявоєнного голоду замовчувалися, а «продовольчі труднощі» пояснювалися тривалою та виснажливою війною. Дехто з дослідників і донині вважає війну та посуху 1946 року основною причиною голоду. Слід зазначити, що протягом війни, враховуючи руїну й масове бідування, сільське населення не гинуло від голоду.

Керівництво республіки не звернуло уваги на серйозні сигнали, що свідчили про неблагополучність у сільському господарстві. Не припинялося й форсоване розширення оброблюваних площ.

Хлібозаготівлі тривали. Їх здійснення за принципом і досвідом продрозкладки 1930-х років означало смертний вирок для сотень тисяч людей. Уряд мав вибір: відмовитися від практики тотального вилучення хліба та зберегти карткову систему постачання населення продуктами харчування.

Голод 1946–1947 років був скоєний у складних суспільно-політичних умовах після кривавої руйнівної війни, що прокотилася по всій території України. Комплекс причин, що обрушили на багатостраждальний народ України, змучений смертями рідних та близьких, розоренням, бідами й нестатками, ще один, уже третій радянський голод, був непростим.

Цілий ряд причин був викликаний наслідками війни, розрухою. Однією з причин було зменшення чисельності працюючих у сільському господарстві, кількості робочих рук. Багато чоловіків загинули на фронтах війни, а тих, які залишилися живими, надовго затримали в армії, затягуючи демобілізацію. Основною виробничою силою села були жінки, чисельність їх у сільському господарстві становила 80%²¹.

Вже взимку 1945–1946 років сільське населення Одеської, Полтавської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей голодувало. Про це свідчить ряд документів, зокрема доповідна записка сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України від 21 квітня 1946 року: «З лютого 1946 року розпочався

масовий наплив сільського населення Одеської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей за хлібом»²².

Напівголодна зима 1946 року була використана партійно-державною владою головним чином у напрямку агітаційно-пропагандистської роботи та організації в ході весняно-польових робіт соціалістичного змагання, яке з точки зору можновладців повинно було компенсувати нестачу техніки і тягової сили та без належного матеріального стимулювання якимось чином активізувати працю знедолених селян.

Навесні 1946 року значно загострилися продовольчі труднощі в зв'язку з вкрай несприятливими метеорологічними умовами. Зима 1945–1946 років у південному регіоні України видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень та червень були найбільш посушливими за 50 попередніх років. Посуха 1946 року залежала не лише від розмірів та гостроти, але і від сили опору землевласників стихійному лиху, культурі землеробства.

Засуха в Україні, де сільське господарство розвивається в нестабільних природно-економічних умовах, значна частина ріллі зосереджена в степових та слабо зволжених районах, – досить часте явище. Це призвело до ослаблення й загибелі посівів озимих і ярих культур. У 120 районах Херсонської, Ворошиловградської, Сумської, Одеської, Миколаївської, Ізмаїльської областей зимою повимерзали й навесні не зійшли зернові на площі 550 тисяч гектарів, що становило 20% площі цих культур²³. Замість того, щоб надати потерпілим районам реальну допомогу, керівництво республіки, виконуючи вказівки Москви, вже з весни 1946 року фактично розпочали битву «за врожай», спрямовану насамперед проти колгоспів і районних ланок управління.

Як показала осінь 1946 року, врожайність виявилася значно нижчою навіть від тих оцінок, що їх подали голови колгоспів та представники районних органів, не кажучи вже про дані інспекторів ЦСУ. Літо 1946 року було надзвичайно посушливе. Протягом весняно-літнього сезону опадів на всій території республіки випало значно менше норми. Тільки в липні в ряді районів пройшли дощі, але висока температура повітря, що доходила до 31–36°C, а в серпні навіть 36–39° тепла, значно підвищила випаровуваність верхніх шарів ґрунту²⁴.

У Скадовському районі Херсонської області з 1 січня по 30 червня 1946 року випало лише 270 мм опадів при пересічній багаторічній нормі 511 мм. Влітку 1946 року температура опівдні досягала +61,2°, 28 днів у травні і червні дули суховії. Все це привело до майже повного знищення посівів у багатьох господарствах²⁵. Пересічно по цьому району урожайність зернових у 1946 році складала 1,3 центнера з гектара, у сусідніх: Херсонському – 1,4 центнера, у Білозерському – 1,25 центнера²⁶.

В Ізмаїльській області несприятливі кліматичні умови у зимовий період 1945–1946 років, відсутність снігу та дощів, постійні південно-східні вітри

призвели до того, що озимина вийшла дуже поганою і кволою. А відсутність дощів весною призвела до того, що у більшості районів області майже повністю загинули і озимі, і ярові хліба. У косовицю селяни не завжди повертали витрачене на посів насіння²⁷. Пересічна урожайність у цій області в 1946 році склала лише 1 центнер з гектара²⁸.

В цілому по республіці в 1946 році врожайність склала тільки 3,8 ц з га замість визначених за видовою оцінкою 6,9 центнера²⁹. Посуха продовжувалась і в 1947 році. Осінь 1946 року виявилась посушливою, а зима – холодною і малосніжною. Запаси вологи в ґрунті на початку вегетаційного періоду були значно менше норми.

Такими були в основному об'єктивні причини та труднощі. Особливо тяжке становище склалося з хлібом. Однак партійні та державні постанови, преса підкреслювали «успішну відбудову сільського господарства, оснащеного передовою технікою».

Головними у виникненні і поширенні голоду були причини суб'єктивні, і найголовніша з них – зверхнадмірні хлібозаготівлі, що здійснювалися на селі за вказівкою Москви і вождя, «батька народів» Й. Сталіна з допомогою головного інструменту його політики й практики – ВКП(б) та одного з надійних її загонів – КП(б)У. Ставлячи перед областями, районами, господарствами завищені, нездійсненні завдання держпоставок, плани часто-густо перевищували врожай. Якщо колгосп план виконував, на нього зразу ж накладався новий – зустрічний, додатковий. Методи діяльності уповноважених були, як правило, репресивними. Репресіям, перш за все, підлягали голови колгоспів, якщо видавали людям на трудовні хоч трохи зерна, не дозволяли вивозити зерно насінневих фондів і т. п.

Тоталітарний режим не залишив поза своєю увагою особисті селянські господарства. Присадибне селянське господарство більшовики терпіли лише як необхідність. За радянської влади воно завжди розглядалося, як нездоровий резерват приватновласницьких інтересів та настроїв, ворожих марксистсько-ленінському вченню. На думку більшовиків, таке господарство слід всіляко обмежувати, не давати можливості його росту. Лідери радянської держави вважали, що з розвитком колективного господарства присадибне відіме.

Після війни пройшла кампанія урізання присадибних господарств колгоспників, що лише й могли прогодувати селян. На селянські господарства наклали надмірні державні податки за землю, за кожну домашню тварину, за кожне фруктове дерево, вимагалася здача молока, м'яса, яєць та ін. Не маючи можливості сплачувати надвисокі податки, селяни вирубували сади, різали худобу.

Виконуючи партійні постанови, обкоми і райкоми партії південних областей послали в колгоспи восени 1946 року декілька тисяч партійного активу. До цієї роботи були залучені всі сільські партійні організації. На селі в переддень

масового голоду була розпалена галаслива пропагандистська кампанія в пресі, на зборах колгоспників³⁰.

Вилучені у колгоспників та інших осіб «лишки» з присадибних ділянок виявилися мізерними. Наприклад, у колгоспі «Друга п'ятирічка» Жовтневого району Миколаївської області – 18 гектарів³¹. А по Україні у період з вересня по грудень 1946 року колгоспам було повернуто 600 тисяч гектарів землі.

Однією з основних причин голоду було рабське становище українського селянина, повна зневага до нього можновладців, як до людини-трудівника, перетвореного на «гвинтик». Життя й діяльність сільського трударя були повністю регламентовані: селяни не мали паспортів, не могли залишати сіл без дозволу, сільські трудівники за свою тяжку працю фактично не одержували платні. Як гірко говорили самі колгоспники, люди працювали за «палички», тобто за відмітку про вихід на роботу.

В республіці склалося критичне становище. В липні 1946 року ряд областей, в тому числі з південного регіону – Миколаївська і Херсонська, звернулися з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, що найбільше потерпіли від посухи, оскільки доведені до них плани майже дорівнювали їхнім валовим зборам зернових. Але ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР затвердили спущений зверху план, яким Україні передбачалося здати державі 340 млн. пудів хліба.

Одним з найдраматичніших епізодів 1946 року стала хлібозаготівельна кампанія, що проводилася під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Ще на її початку стало зрозуміло, що поставлений перед Україною план виконати неможливо. 5 вересня 1946 року відповідні органи підготували для уряду республіки довідку про становище з хлібом у колгоспах і радгоспах УРСР, де зазначалося, що господарствам для виконання планів хлібозаготівель і задоволення найнеобхідніших внутрішніх потреб не вистачає близько 85 млн. пудів зерна. При цьому автори документа виходили з урожайності 4,5–4,6 ц з га, а фактично вона була значно нижчою³². Наприклад, в Одеській області вона становила 2,3 ц з га³³, в Херсонській – 3,2 ц з га³⁴. Однак для сільського господарства республіки, незважаючи на критичний його стан, не було зроблено жодних поступок. Колгоспам та їх членам заборонялося навіть здавати в рахунок хлібозаготівель замість зерна іншу сільськогосподарську продукцію.

Неврожай в південних областях, скорочення можливостей заготівель сільськогосподарської продукції вимагали змін в заготівельній політиці, створення умов, що підвищують зацікавленість колгоспів і колгоспників областей, не охоплених посухою, в збільшенні продажу своїх продуктів. Проте таких змін не відбулося. Принципи заготівельної політики, що склалася в довоєнні роки та під час війни, збереглися і в перший повоєнний рік. Залишився без змін податковий характер заготівель.

Голод 1946–1947 років неправомірно уявляти, як явище стихійне, залежне цілком від погодних умов, хоча дані обставини, безперечно, мали місце. Визначальною причиною трагедії українського народу була, перш за все, соціальна політика центральних органів влади колишнього СРСР. Від таких оцінок нікуди не подітись, це треба уявляти цілком однозначно.

Причини післявоєнного голодомору полягали в самій сталінщині. Голод давав змогу знищити кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його в страху й покорі. Щонайменший вияв патріотизму в Україні розглядався як «буржуазний націоналізм».

Причини голоду крилися й у неоплатній праці колгоспників, знятті з пайкового постачання хлібом за картками великої частини міського й переважної більшості сільського населення.

Таким чином, під прикриттям посухи за допомогою організованого «соціалістичного змагання» зі здачі хліба державі були проведені грабіжницькі заготівлі хліба в колгоспах, радгоспах та одноосібних господарствах селян. В результаті чого держава реалізувала свій антинародний план, а мільйони сільських сімей були приречені на голод. Селянство було замордоване величезними податками та примусовими позиками. Особисті господарства селян всіляко утискувалися. Зневірені колгоспники, позбавлені матеріальної зацікавленості у наслідках праці в колективному господарстві, недбало ставилися до виконання обов'язків, а інколи і зовсім не виходили на роботу. Глибока деградація продуктивних сил у сільському господарстві сприяла поширенню голодомору. Головними призвідцями голоду стали Й. Сталін, Л. Каганович та ін. Цей голод, творцем якого, по суті, стала сама система тоталітаризму, є штучним, це була майже точна калька пограбування села під час голодомору початку 1930-х років, це була війна проти власного народу. Посуха 1946 року і тяжкі рани війни посилили продовольчі труднощі народу, але якби не антинародна аграрна, зокрема хлібозаготівельна політика комуністичної партії і радянського уряду, голоду вдалось би уникнути.

¹ История советского крестьянства – М., 1988. – С. 102.

² Державний архів Херсонської області. – ФР-114. – Спр. 74. – Арк. 71.

³ Там само. – Арк. 52.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3156. – С. 101.

⁵ Там само. – Спр. 3222. – Арк. 57.

⁶ Там само. – Спр. 3152. – Арк. 1.

⁷ *Канівський О.П.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., 1997 – С. 58.

⁸ Колгоспник України. – 1946. – 3 січня.

⁹ *Кириченко В.М., Тимченко С.М.* Голодне повоєнне лихоліття. – Запоріжжя: Запорізький юридичний інститут МВС України, 1996. – С. 31.

¹⁰ Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 14–32.

- ¹¹ *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947: происхождение и последствия. – М.: Институт Российской истории РАН, 1996. – С. 6.
- ¹² Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 112–115.
- ¹³ *Зайцев О., Баран В., Грицак Я.* Історія України. – Львів, 1996 – С. 81.
- ¹⁴ Україна: Друга половина ХХ ст.: нариси історії. – К., 1997. – С. 92.
- ¹⁵ Голод в Україні 1947–1947 рр. Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – С. 61.
- ¹⁶ Там само. – С. 87.
- ¹⁷ Там само. – С. 143.
- ¹⁸ Там само. – С. 234.
- ¹⁹ Там само. – С. 112–113.
- ²⁰ Україна молода. – 2000. – 16 лютого.
- ²¹ Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні // Матеріали наукової конференції (Чернівці, 23 вересня 1993 р.). – Чернівці, 1994. – С. 72.
- ²² Правда. – 1947. – 3 березня.
- ²³ Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 18.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 552. – Оп. 11. – Спр. 112. – Арк. 32.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 444. – Арк. 241.
- ²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3197. – Арк. 27.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3150. – Арк. 8.
- ²⁸ Голод в Україні 1947–1947 рр. Документи і матеріали. – С. 8.
- ²⁹ Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 13.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 18. – Арк. 14.
- ³¹ Правда України. – 1946. – 22 вересня.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3144. – Арк. 8.
- ³³ История советского крестьянства. – М., 1988. – С. 8.
- ³⁴ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. – К., 1968. – С. 213.